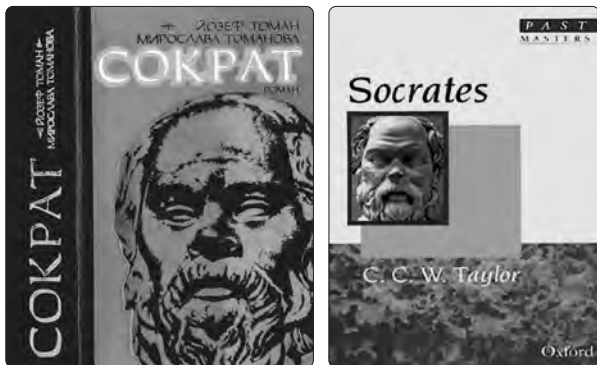

Передмова редактора

У 1979 році у видавництві «Дніпро» вийшов у світ український переклад епічного роману подружжя чеських письменників Йозефа Томана (1899–1977) і Мирослави Томанової (1906–1991) «Сократ». Свою післямову до цього твору відомий український мовознавець, перекладач і поет Володимир Житник (1938–2010) назвав «Історії живі слова». І справді, коли читач «перегортає останню сторінку щойно прочитаного роману, — пише В. Житник, — то відчуває, що попрощався із реальною, живою людиною. Нашого сучасника перенесено в античну епоху до такої міри, що він бачить не лише Сократів портрет, який став уже класичним, а й ходу його, жести, вбрання, чує голос його, разом із філософом, дотримуючись його заповіді [«Пізнай самого себе», — *ред.*], прагне пізнати його людське єство». І при цьому життя філософа розгортається на колоритному тлі реальних, бурхливих і драматичних суспільно-історичних подій свого часу. У романі багато хвилюючих картин, поворотів долі, вірних і невірних друзів, довірливих бесід з улюбленими учнями, палкого і щирого кохання. Однак дія цього твору завершується разом із фізичною смертю героя. А між тим, у вічності життя Сократа з цього моменту тільки починається...

Про це теж написані книги, сотні книг — історично-філософських, критично-публіцистичних, навчальних, науково-популярних. Їхні автори в кожному епоху по-своєму аргументували твердження, в явному вигляді сформульоване ще Цицероном, — про те, що

Українське видання роману Йозефа Томана і Мирослави Томанової «Сократ» (1979 р.) і перше видання науково-біографічної книги про Сократа Крістофера Тейлора (1998 р.)

Сократ «спустив філософію з небес на землю». Або ж розвивали, уточнювали чи заперечували основну сократівську тезу про те, що для добropорядного життя людина повинна мати правдиві знання про саму себе і про свій зв'язок з божественним.

Давно підмічено разючу схожість між земними шляхами й долями Сократа та Ісуса Христа. Обидва присвятили своє життя удосконаленню людини, обидва не записували своїх настанов, а лише усно проповідували їх, зокрема через своїх учнів, обидва глибоко вірили в божественне начало, але були звинувачені в безбожності, страчені й здобули життя вічне після смерті. Тому, напевно, мають рацію ті, хто називає Сократа язичницьким Ісусом!

Книжечка про Сократа, яку читач тримає в руках, написана відомим британським істориком античної філософії Крістофером Чарльзом Тейлором (нар.

1936 р.). Вона стане чудовим *коротким* путівником як у світ Сократа історичного, так і у світ Сократа філософічного. І зокрема розповідь про розвиток ідей Сократа та їхній вплив на філософську думку наступних епох аж до XIX і XX століть.

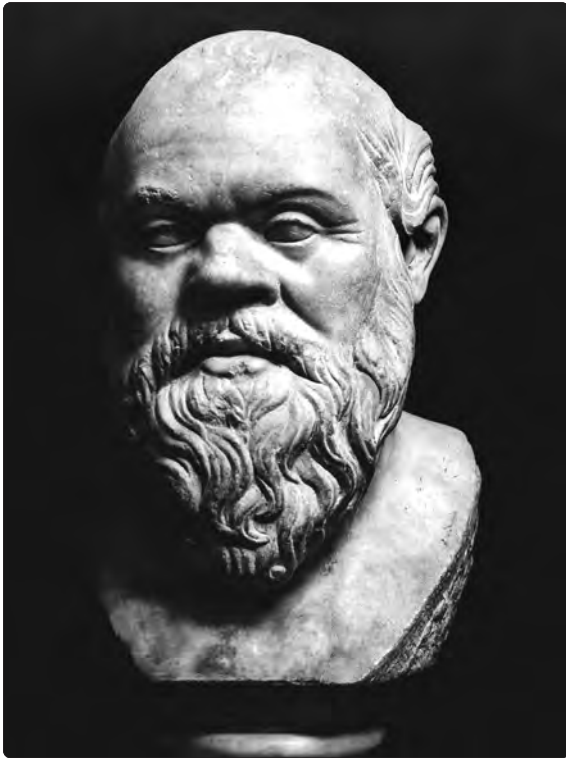
Перше видання цієї книги вийшло у світ ще 1998 року і вже через два роки її опублікувало видавництво Оксфордського університету в популярній серії «Дуже коротке введення» (A Very Short Introduction). Теперішній український переклад зроблено із доповненого й істотно розширеного другого видання в оксфордській серії 2019 р.

Хоча це й дещо збільшило обсяг авторського «введення», ми, все ж, для пошвавлення сприймання додали у своєму перекладі чимало ілюстрацій. На відміну від пронумерованих авторських картин, ці додатки подані без нумерації. У деяких випадках нами додані й примітки, в яких повідомляються окремі важливі з нашого погляду деталі та факти або пояснюються значення слів і термінів, які можуть бути невідомими для широкого загалу. Доповнено також авторський перелік книг для додаткового читання.

В.О. Тадеєв

Передмова автора

Сократ (іл. 1) займає виняткове місце в історії філософії. З одного боку, він є одним із найвпливовіших філософів усіх часів, а з іншого — ще й одним із найбільш невловимих та найменш відомих. Крім того, його історичний вплив значною мірою пов'язаний саме з цією невловимістю. Передовсім, ми маємо вплив реальної особистості Сократа на його сучасників і зокрема на Платона. Не буде перебільшенням сказати, що якби не цей вплив на Платона життя Сократа, а особливо його смерті, то Платон, мабуть, і не став би філософом, а був би собі звичайним афінським політиком, і як наслідок увесь хід західної філософії був би незбагнено іншим. Далі, ми маємо непроминувий вплив постаті Сократа як взірця життя філософа, всеохопної моральної й інтелектуальної непідкупності, що пронизує кожен деталь його повсякденного буття і доведеної до виняткової героїчної стійкості перед загрозою відторгнення та принизливої смерті. Але образ Сократа, першомученика і святого покровителя філософії, який у кожен епоху оновлювався для відповідності новим філософським ідеям, створений не ним самим, а тими, хто писав про нього, і насамперед Платоном. Саме Платону належить той опис ідеального філософа, який досі зачаровує й надихає нас, і якщо ми спробуємо проникнути в цей опис у пошуках історичного Сократа, то виявимо, що платонівський образ Сократа так само невловимий, як і образ історичного Ісуса в дослідженнях Нового Заповіту XIX століття.

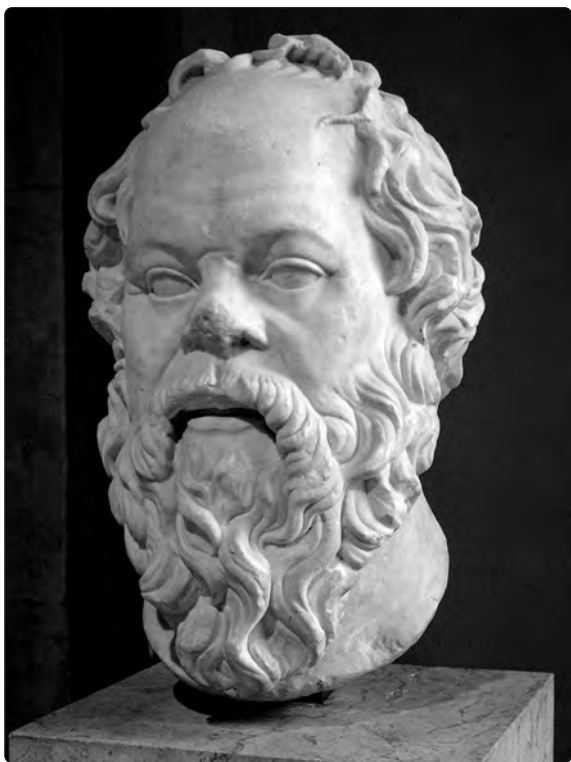

1. Погруддя Сократа. Римська копія з оригіналу,
вирізьбленого невдовзі після смерті філософа. Неаполь.
Національний археологічний музей

Статуї Платона (ліворуч) і Сократа (праворуч) над пропілеями головної споруди Грецької національної академії наук в Афінах

Існує дві основні причини цієї невловимості (ситуація, яка посилює біблійні паралелі). По-перше, — це те, що Сократ сам нічого не писав, а по-друге (як наслідок), — що після своєї смерті він одразу став героєм особливого літературного жанру — так званих «сократичних діалогів» (*Sōkratikoí logoi*), в яких його уявні співбесідники в художній формі представляли немовби свої бесіди з філософом, репрезентуючи різні аспекти особистості й стилю філософа відповідно до своїх власних уявлень. «Діалоги» Платона та ще «сократичні твори» Ксенофонта залишаються єдиними прикладами цього жанру, які в повному обсязі дійшли до нашого часу, тоді як уривки інших сократичних

Мармуровий портрет Сократа римської епохи,
можливо, копія з утраченої бронзової скульптури Лісіппа.
Париж, Лувр

творів, передовсім Есхіна Сфеттського, збереглися лише завдяки цитуванням пізніших авторів. Далі ми зупинимося на цих джерелах докладніше. Наразі ж наголосимо, що хоча Платон і Ксенофонт, а також і всі інші, хто писав про Сократа, створюють свій власний його образ, відповідно до своєї конкретної мети, проте кожен із них представляє нам портрет саме *Сократа*. Інакше кажучи, було б великою помилкою вважати, що кожен із цих авторів створив якийсь окремий образ, наприклад, ідеального філософа чи зразкового громадянина, і закріпив за ним ім'я «Сократ». Платон справді зображає Сократа ідеальним філософом, і це зображення, як я гадаю, включає в себе приписування йому на різних етапах таких філософських ідей, яких Сократ ніколи не висував (і Платон про це знав) — з тієї дуже вагомої причини, що сам Платон прийшов до цих ідей уже після смерті Сократа. Але Сократ, як уважав Платон, був найкращим прикладом ідеального філософа з огляду на те, якою людиною, на думку Платона, він був і яким життям жив. У тому сенсі, в якому терміни «літературний образ» і «біографія» позначають взаємовиключні категорії, «сократичні бесіди» не є ні художніми, ні біографічними творами. Вони виражають погляди їхніх авторів на особистість цієї унікальної людини та на події з її життя, і для того, аби їх зрозуміти, ми повинні по можливості з'ясувати, що відомо або, принаймні, що можна вважати достатньо правдоподібним стосовно особистості реального Сократа і пов'язаних з ним подій.

* * *

Це перероблене 2-е видання книги містить текст першого видання з невеликою кількістю змін та доповнень, які стосуються переважно фактів із біографії Сократа, включаючи історію про «двох його дружин», а також матеріал, пов'язаний з його смертю. Зовсім новим є Розділ 5 «Символічний Сократ». У ньому представлені додаткові ілюстрації до наскрізної теми книги — про те, що різні періоди та різні культури створювали власні інтерпретації Сократа у світлі своїх власних ідей і цінностей (наводяться приклади від XIX століття до сьогодення).

Подячності

Кожен, хто пише про Сократа, повинен завдячувати величезній кількості наукових досліджень, присвячених цьому філософу. Більшість із них написані наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть, і переважно характеризуються найвищою пробою. Ми всі є частиною безперервної традиції. Детальна інформація про деякі з найбільш значущих сучасних праць про Сократа подається в рекомендаціях «Для подальшого читання» в кінці книги.

Крім зазначеної загальної джерельної бази, окремі частини моєї книги значною мірою ґрунтуються на вузькоспеціалованих матеріалах інших авторів. Перший пункт другого розділу «Усі, крім Платона» істотно спирається на статтю «Витоки сократівського діалогу» (Clay D. *The Origins of the Socratic Dialogue*) зі збірника «Сократичний рух» (Vander Waerdt P. A. (Ed.). *The Socratic Movement*. — Ithaca, NY and London, 1994), а також на розділ 1 із книги «Платон і сократичний діалог» (Kahn C. H. *Plato and the Socratic Dialogue*. — Cambridge, 1996). Розділ 4 «Сократ і пізніша філософія» спирається на праці кількох авторів: у пункті «Антична філософія» я посилаюсь насамперед на статтю «Сократ в елліністичній філософії» (Long A. A. *Socrates in Hellenistic Philosophy // Classical Quarterly*, 1988, Vol. 38, p. 150–171), а також на статті Striker G., DeFillipo J. G., Mitsis P. L. та Annas J., McKirahan V. T. зі згаданого вище збірника «Сократичний

рух» (у моїй книзі вміщені факти із цих статей). Пункт «Середньовічна та постсередньовічна філософія» частково ґрунтується на статті «Спадщина Сократа» зі збірника «Сократичні питання» (Fitzpatrick P. J. The Legacy of Socrates /Gower B. S. and Stokes M. C. (Eds). Socratic Questions. — London and New York, 1992).

Розділ 1

Життя

Якщо смерть Сократа можна точно встановити на підставі записів із суду над ним (і це — рання весна 399 року до н. е.; 400/399 афінський офіційний рік), то щодо точної дати його народження досі тривають деякі суперечки. Літописець II ст. до н. е. Аполлодор, якого цитує біограф III ст. н. е. Діоген Лаерцій¹ (2.44), з незвичайною точністю відносить цю дату (навіть указуючи день народження) до початку травня 468 року (тобто на кінець 469/468 афінського офіційного року). Однак Платон двічі (*Апология* 17d, *Критон* 52e)² зазначає, що Сократ під час суду над ним називає себе 70-річним дідом. Отже, або Сократу, якому ще тільки йшов шістдесят дев'ятий рік, було великодушно приписано свідчення про його 70-ліття, або ж (як уважає більшість дослідників) дата Аполлодора (ймовірно отримана шляхом зворотного відліку 70-ти років від 400/399 року включно) запізнюється на один-два роки.

---

¹ **Діоген Лаерцій** (1-а пол. III ст. н. е.) — давньогрецький історик філософії, біограф. Його «Життя та погляди видатних філософів» — єдине спеціалізоване (хоч і не без істотних недоліків) першоджерело історії античної філософії, яке повністю дійшло до нашого часу. Тут і всюди далі в посиланнях на Діогена Лаерція мається на увазі саме це джерело. — *Прим. ред.*

² Тут і далі в посиланнях у круглих дужках курсивом указуються назви відповідних творів (переважно — діалогів Платона та Ксенофонта), а також розміщення наведеної цитати за загальноприйнятною для цих творів міжнародною рубрикацією числами і латинськими літерами. — *Прим. ред.*

В офіційному обвинувальному акті (цитованому Діогеном Лаерцієм (2.40)) вказується ім'я батька Сократа — Софроніск — та його дем (район проживання) — Алопека в південній частині Афін, а в Платоновому «Теететі» (149a) Сократ називає й ім'я своєї матері — Фенарета — і каже, що вона була повитухою із владним характером. Це цілком могло бути правдою, хоча відповідність заняття матері та її імені (яке буквально означає «розкриття чесноти») тій місії, яку Сократ визначив для себе, а саме— бути повитухою при народженні ідей в інших людей (*Теетет* 149–151), не виключає й літературної прив'язки. Кажуть, що батько Сократа був мармурником, і вважається, що й Сократ теж якийсь час займався цим ремеслом¹. А той факт, що він служив у важкій піхоті, яка сама повинна була забезпечувати себе зброєю та обладунками, вказує на те, що принаймні на початку самостійного життя він був матеріально забезпеченою людиною. Але Платон та інші автори акцентують увагу на бідності Сократа у зрілі роки, яку вони пов'язують з тим, що весь свій час він віддавав філософським заняттям. Ті самі джерела наголошують, що, на відміну від софістів, Сократ ніколи не брав платні за свої заняття і, можливо, значною мірою залежав від підтримки багатших друзів. Він одружився відносно пізно, і на час своєї смерті (приблизно у 70-річному віці) його старший син був ще підлітком, а молодший із двох менших синів — ймовірно, немовлям. Його дружину

¹ Це дало підстави Й. Томану й М. Томановій у згаданому в нашій передмові біографічному романі представити Сократа автором трьох танцюючих Харит (Евфросини, Талії та Аглаї) на фризі над пропілеями афінського Акрополя, які він у молоді роки начебто вирізьбив за дорученням Фідія. — *Прим. ред.*

**Афінський акрополь за часів Сократа.
На передньому плані – парадні сходи пропілеїв.
Реконструкція німецького архітектора Георга Релендера
(Georg Rehlender) (1845–1892)**

(яка мала бути щонайменше на тридцять років молодшою) звали Ксантіппою. Її прикрий характер (як засвідчують Ксенофонт та інші, але не потверджує Платон) став легендарним: історії про те, як Ксантіппа знущалася над Сократом, а він незворушно терпів, були шаблонною комічною темою від античності до новітніх часів. Наприклад, у «Кентерберійських оповідках» Чосера (XIV ст.) ткаля із Бата в пролозі до своєї розповіді¹ (727–732) серед іншого повідомляє, що Сократ немовбито спокійно сидів, коли Ксантіппа

¹ «Кентерберійські оповідки» Джеффри Чосера (бл. 1342–1400) складаються з низки віршованих історій, що їх буцімто по черзі розповідали паломники з різних суспільних верст, які разом прямували на поклін мощам святого Томаса Беккета в Кентербері. Ткаля із міста Бата (головне місто у графстві Сомерсет) — одна із них. — *Прим. ред.*

2. Комічне зображення Сократа з його «двома дружинами» голландського художника XVII ст. Цезаря Боеція ван Евердінгена (1616–1678) (приписується також Реєру ван Бломмендалю (1628–1675)).

Ксантіппа обливає Сократа холодною водою з гідрії (посудини для води). На кам'яному постаменті, на який спирається Сократ, вгадується вислів ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ («Пізнай самого себе»), що був викарбуваний на храмі Аполлона в Дельфах і який в античності вважався сократівським гаслом. Хлопчина із собакою — це юний учень Сократа Алквіад¹: його ім'я написано на нашійнику собаки (але читається лише при значному збільшенні репродукції)

¹ В майбутньому впливовий оратор, стратег і полководець часів Пелопоннеської війни 431–404 рр. до н. е. — *Прим. ред.*

«свій нічний горщик йому на голову перевернула» і тільки м'яко зауважив: «Не встигло відгриміти, як вже й дощ пішов». Іншим традиційним кумедним сюжетом, пов'язаним із Сократом, стала історія про ще одну його дружину або, можливо, наложницю, яку він нібито мав, коли був одружений на Ксантіппі (іл. 2). У тій історії, що вперше зустрічається ще в Сенеки (I ст. н. е.), розповідається про те, як обидві жінки після сварки між собою перейшли до сумісного нападу на Сократа. Деякі стародавні джерела пов'язують походження цієї легенди з Аристотелем, однак імовірно першоджерело втрачено, а історична основа, якщо вона й була, туманна¹.

Мабуть, найпростіша гіпотеза, яка пояснює історію про «двох дружин», полягає в тому, що до свого шлюбу із Ксантіппою Сократ уже був одружений, а пізніша легенда просто виросла з цього факту. Діоген Лаерцій (2.26) називає іншу дружину Мірто і зазначає, що вона була спадкоємицею (згідно з різними джерелами — донькою, онукою або правнучкою) відомого державного діяча та полководця Арістіда «Справедливого» (помер близько 468 р. до н. е.). Її родина, здається, була якось пов'язана з родиною Сократа. На початку Платонового

¹ На протигагу прадавнім розповідям, у новітні часи відбулося істотне переосмислення образу Ксантіппи та її нелегкої долі супутниці такого непрактичного в житейських і сімейних справах чоловіка, яким, вочевидь, був Сократ. У романі Й. Томана і М. Томанової шлюб Сократа і Ксантіппи описаний як цілком погідний і взаємно доброзичливий, незважаючи на прив'язаність Сократа у зрілі роки до юної музи і натхненниці Мірто. На доданій тут картині невідомого неокласика початку XIX ст. Ксантіппа з наймолодшим сином випромінює найщиріші почуття любові й відданості помираючому Сократу. Зображена вона (із двома старшими синами) і на акварелі «Смерть Сократа» нашого Шевченка (див. с. 44). — *Прим. ред.*

«Лакхеса» син Арістіда Лісімах каже (180е–181а), що він із Сократовим батьком були друзями й компаньйонами аж до смерті останнього, і що тепер він радий, зустрівши самого Сократа, відновити ці давні зв'язки (буквально: «все, що належить вашому дому, буде нашим, а наше — вашим»). Цілком можливо, що процитовані слова натякають на стосунки Сократа з Мірто, ім'я якої в Платоновому корпусі ніде не згадується. У тому ж місці Діоген Лаерцій зазначає, що, згідно з Аристотелем (і його втраченим твором «Про добродієсне народження»), Ксантіппа була першою дружиною Сократа та матір'ю його старшого сина Лампрокла, а Мірто — другою дружиною і матір'ю двох молодших синів. І додає, що деякі джерела (не вказані) називають Мірто першою дружиною, а Ксантіппу — другою,

Прощання Сократа із Ксантіппою.

Картина невідомого художника-неокласика (перша декада XIX ст.)

тоді як інші описують ці два шлюби як двоєженство. Платон у «Федоні» недвозначно говорить, що Ксантіппа була дружиною (можливо, й другою, якщо їх справді було дві); саме вона проводить останню ніч разом із Сократом і чітко представлена, хоч і не названа, як матір його наймолодшого сина (60а), тоді як Мірто не згадується. Отже, все, в чому ми можемо бути впевнені, то це те, що Ксантіппа була дружиною Сократа на момент його смерті; решта — давні домисли й плітки.

Про першу половину життя Сократа практично нічого не відомо. Повідомляється, що він був учнем афінянина Архелая, а той — учнем Анаксагора¹. Інтереси Архелая включали натурфілософію й етику (за словами Діогена Лаерція, «він учив, що існує дві причини виникнення всього суцього — тепло і холод, що тварини походять з мулу і що праведне й неправедне існують не за природою, а за установленням» (2.16)). Можливо, що розповідь про ранній інтерес Сократа до натурфілософії, вкладена в його вуста у Платоновому «Федоні» (96а і далі), відображає саме цей етап його розвитку². Якщо це й так, то все одно невдовзі Сократ змістив свій інтерес на інші сфери. Що ж до

¹ **Анаксагор** (бл. 500–428 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст та вчений-природодослідник, соратник Перікла в його боротьбі за афінську демократію. За вченням Анаксагора, світ мінливий і різноманітний. Основою матерії є дрібні елементи — «гомеомерії». Все у світі приводить у рух «нус» (розум), який організовує ці елементи в речовини. Сонце та зорі є розпеченими каменями, жар від яких послаблюють великі відстані до Землі. Місяць схожий на Землю, світить відбитим від Сонця світлом, на ньому є гори й западини, а також мешканці. За такі погляди вороги Перікла звинуватили Анаксагора в безбожності, і той на старості літ змушений був тікати з Афін. — *Прим. ред.*

² Ось кілька фрагментів із цієї розповіді в перекладі Йосипа Кобіва (цит. за вид.: Платон. Діалоги. — К.: Основи, 1995, с. 272–275):

Ліворуч. Анаксагор. Портрет з уяви
Джованні Баттісти Ланджетті (бл. 1660 р.).

Праворуч. Архелай Афінський. Гравюра з альбому Джіроламо
Ольджаті (Girolamo Olgiati) «*Illustrium philosophorum et sapientum
effigies ab eorum numistatibus extractae*» («Портрети видатних
філософів і мудреців на основі їхніх медалей») (1580 р.)

«... в мене була дивовижна тяга до того виду мудрості, який називається пізнанням природи. Можливість знайти причину кожного явища вабила мене надзвичайно, і я безнастанно гадав: чому щось виникає, чому воно гине й чому існує. Я часто впадав у крайнощі, не знаючи, як відповісти на такі питання: коли тепло й холод, сполучаючись, викликають гниття, то чи не тоді саме, як гадали декотрі, виникають живі створіння? За допомогою чого ми мислимо — крові, повітря чи вогню? Чи, можливо, вони тут ні до чого, а це наш мозок викликає чуття слуху, зору, нюху, а з них виникає пам'ять і уявлення, а з пам'яті й уявлення, коли вони набудуть стійкості, постає знання? [...]

Одного разу мені хтось сказав: він прочитав у творі Анаксагора, що всьому на світі дає лад і причиною всього є Розум. Ця причина припала мені до душі, й мені здавалося, що це чудовий спосіб пояснення, коли причиною всього є Розум. Я гадаю, що коли воно так, то Розум повинен якнайретельніше пильнувати ладу у всьому, вказувати місце кожній речі там, де їй належить бути. Отже, якщо хтось хоче виявити причину, внаслідок якої щось постає, гине або існує, той зобов'язаний з'ясувати, як найкраще тій чи іншій речі існувати, діяти чи зазнавати якогось впливу. [...] З великим запалом я накинувся на твори Анаксагора, щоб мерщій їх прочитати і якнайскоріше дізнатися, що ж є найкраще і що — найгірше.

якого-небудь впливу Архелая на етику Сократа, то цей вплив міг бути лише негативним¹.

Сократ починає виходити на історичну арену лише з початком Пелопоннеської війни в 432 році, коли йому було вже за 35. Платон кілька разів (*Апологія* 28е, *Хармід* 153а та *Бенкет* 219е і далі) згадує про його військову службу на початку війни під час облоги Потідеї (на північному узбережжі Егейського моря), і в останньому з цих уривків Алквіад розповідає про його хоробрість у бою та дивовижну витривалість у суворих зимових умовах, коли він ходив у звичайному (мається на увазі, легкому) одязі та босоніж. Остання деталь цікава тим, що пов'язує платонівське зображення Сократа з єдиним іншим і однозначно незалежним свідченням про його особистість і діяльність — у комедійних творах V ст. до н. е.

Проте... ця приваблива надія хутко почала покидати мене, коли я в дальшому ході читання помітив, що Розум у Анаксагора не має ніякого застосування і лад у Всесвіті не пояснюється ніякими причинами, а натомість учений безпідставно посилається, як на причини, на повітря, ефір, воду й таке інше. Мені думається, що це виглядає так само, коли б хтось, наприклад, спершу говорив, що Сократ у всіх своїх діях керується розумом, а відтак, узявшись пояснювати причини кожної дії зокрема, сказав: „Сократ тепер сидить тут тому, що його тіло складається з кісток і сухожилок, кістки тверді й з'єднані між собою суглобами [...] Але доводити, що сухожилки й кістки є причиною моїх дій і водночас казати, що я через те керуюсь розумом, а не тому, що вибираю найкращу поведінку,— оце було б цілковитим безглуздом. Це означало б не вміти добачати різницю між справжньою причиною і тим, без чого причина не могла б бути причиною. [...] Я з невимовною радістю пішов би в науку до кого завгодно, аби тільки дізнатися й збагнути таку причину. Але коли я не зміг її знайти й ні сам не зумів відкрити, ні від інших дізнатися, тоді я вдруге вирушив у похід на пошуки причини». — *Прим. ред.*

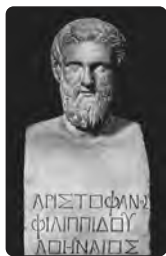
¹ Причиною такого судження автора, мабуть, був зафіксований вище у вислові Архелая конвенціоналізм останнього у питанні про природу добра і зла, який зближав його із софістами. — *Прим. ред.*

Сократ на комедійній сцені

Кілька рядків комедіографа V – IV ст. до н. е. Ампісія, які цитує Діоген Лаерцій (2.28), стосуються фізичної витривалості Сократа, його демонстративно простого одягу та ходіння босоніж «на зло шевцям». Ходіння босоніж, як характерний сократівський штрих, також двічі згадується у «Хмарах» Арістофана¹ (103, 363). Інший поет-сатирик Евполід називав його жебраком-базікою, який не знав, чим поживиться наступного разу, і злодієм — ще одна деталь, відтворена в сатиричній карикатурі Арістофана у «Хмарах» (177–179). Отже, на 420-й рік до н. е. Сократ уже був достатньо відомий як потішний персонаж, що веде ексцентрично простий спосіб життя і вирізняється особливою пристрасстю до балачок. Попри те, що його

Евполід

Арістофан

індивідуальні риси, безсумнівно, могли служити колоритним комічним матеріалом, у єдиному драматичному зображенні, яке повністю дійшло до нашого часу, а саме, у «Хмарах» Арістофана, Сократ фігурує ще і як

¹ **Арістофан** (бл. 445 – бл. 385 до н. е.) — видатний давньогрецький поет і драматург, «батько комедії». За своїми політичними та моральними переконаннями був ревним захисником старовини — колишніх звичаїв, вірувань та суспільних установлень. Звідси і його уїдливі глузування над розумуваннями софістів у «Хмарах» (а Сократ тут, мабуть, просто підвернувся під руку) та нещадні нападки на Евріпіда в «Жабах». Йому приписують авторство 44 комедій, з яких до нас дійшло лише 11. — *Прим. ред.*

уособлення низки характерних і, з погляду драматурга, небажаних тенденцій в тогочасному житті афінян.

Найважливіший момент добре підсумував відомий знавець античної релігії і філософії Вільям Гатрі¹ (1906–1981):

В образі Сократа, виведеному в «Хмарах», ми можемо розпізнати принаймні три різні типи особистості, які ніколи уповні не поєднувалися в одній людині. По-перше, — це софіст, який навчає мистецтву виводити вагомі докази із сумнівних; по-друге, — це натурфілософ-атеїст на кшталт Анаксагора; і по-третє, — аскетичний учитель моралі, голодранець і голодуючий через свою байдужість до мирських інтересів.

У п'єсі Аристофана Сократ очолює навчальну «думальню», в якій учнів за платню навчають техніці шахрайства для уникнення сплати боргів; там це називається «змусити слабший аргумент перемогти сильніший» — гасло, яке пов'язують із софістом Протагором². Центральною сценою у п'єсі є боротьба

¹ **Гатрі** Вільям Кіт Чемберс (1906–1981) — британський знавець античної релігії і філософії, автор шеститомної «Історії грецької філософії» (History of Greek Philosophy) (1962–1981). Третій том цієї праці «Просвітництво п'ятого століття» (The Fifth-Century Enlightenment) складається із двох частин: перша присвячена софістам, друга — цілковито Сократу. — *Прим. ред.*

² **Протагор** (бл. 490 – бл. 420 до н. е.) — один із найвідоміших грецьких філософів-софістів, політичний діяч. У своїх творах стверджував відносність і суб'єктивність усіх людських уявлень про навколишній світ і висловлював сумнів щодо існування богів. Лаконічним вираженням його думок став вислів «Людина — мірило всіх речей», яку, однак, тепер часто трактують у зовсім не властивому для поглядів Протагора (гуманістичному) ключі. Після звинувачення в безбожності змушений був тікати з Афім. Ім'ям Протагора названо один із діалогів Платона. Попри загальне негативне ставлення до софістів, Сократ, судячи з усього, глибоко поважав Протагора за його ерудицію і глибокий розум. — *Прим. ред.*

Ілюстрація (гравюра) XVI ст. до прологу Аристофанових «Хмар».
Старий Стрепсіад дорікає своєму сину Фідіппіду за його марнотратство на кінні забави, через які він прийшов до думальні Сократа навчитися красномовством позбутися цих боргів. Сократ сидить у висячому кошику, «щоб земля не притягувала вологу думання», і «в повітря лине та про Сонце думає»

між двома аргументами, в якій загальноприйнята мораль сильнішого доводу (так званого справедливого аргументу) поступається софістичній обробці слабшого (несправедливого аргументу). Але, крім навчителя софістики, Сократ у «Хмарах» є ще й натурфілософом, якого захоплює вивчення небес, тобто те, що передбачає відмову від традиційної релігії та обожнювання небесних світил на користь нових

божеств — Повітря, Етера, Хмар, Хаосу, Язика та «небесного вихору», котрі витісняють Зевса як верховну силу Всесвіту. Природно, що ця нова «релігія» надає метафізичного підґрунтя софістичному аморалізму, оскільки, на відміну від традиційних богів, котрі, як каже у п'єсі Сократ (247–248), «тут і гроша не варті», нові божества не цікавляться покаранням кривдників. У фіналі п'єси (рубрики 1506–1509) будинок Сократа спалюють саме за нечестиві дії, які в ньому відбувалися, — «дослідження путі Селени (вдвляючись у її зад)» і «зневаги до богів», що було двома боками однієї медалі.

Отже, на 423 рік Сократ уже був достатньо відомий, щоб його зображали в карикатурному вигляді як представника нової науки з тим змістом, з яким вона уявлялася консервативно налаштованим афінянам, тобто з руйнівним коктейлем із наукових спекуляцій та аргументаційної гімнастики з тривожними наслідками для традиційної моралі та релігії. Такий бурлеск, звичайно, не передбачає детальної обізнаності ні драматурга, ні аудиторії з науковими ідеями чи діяльністю Сократа або сучасних йому інтелектуалів (хоча окремі коментатори були вражені паралелями між деталями доктрин, висміяних у «Хмарах», та деякими ідеями тогочасного натурфілософа Діогена Аполлонійського). Проте як драматург, так і глядачі мусіли мати певне уявлення (з урахуванням значного перебільшення, спрощення та спотворення) щодо того, яких саме поглядів дотримувались Сократ, з одного боку, і такі «інтелектуали», як Протагор та Діоген, з іншого. Виникає питання, яким чином Сократ до 423 року закріпив за собою такий імідж.

Зміст

	Передмова редактора	5
	Передмова автора	8
	Подячності	14
1	Життя	16
	Сократ на комедійній сцені	25
	Військова та цивільна діяльність	31
	Суд і смерть	38
	Доводи сторони обвинувачення	46
	Доводи сторони захисту	50
2	Сократичні твори і сократичне питання	61
	Усі, крім Платона	61
	Ксенофонт	72
	Аристотель	78
	Платон	81
3	Платонів Сократ	95
	Сократова відмова від мудрості: еленха	97
	Визначення, їхня первинність	106
	Змістові та концептуальні визначення	111
	Етика	118
	Обриси теорії моралі: чеснота — це знання	119
	Єдність чеснот	125
	Труднощі в теорії	127
	Сократ і софісти	132
4	Сократ і пізніша філософія	140
	Антична філософія	140
	Середньовічна та постсередньовічна філософія	157
	XIX століття: Гегель, К'єркегор і Ніцше	165
5	Символічний Сократ	184
	Сократ як гей-символ	184
	Символ громадянської непокори	190
	Чи є Сократ ідеалом для сьогодення?	199

Посилання.....	203
Розділ 1. Життя.....	203
Розділ 2. Сократичні твори і сократичне питання ..	205
Розділ 3. Платонів Сократ.....	205
Розділ 4. Сократ і пізніша філософія.....	205
Розділ 5. Символічний Сократ.....	207
Для подальшого читання	209
Доповнення редактора і перекладача.....	214
Англомовні видання.....	214
Радянські та пострадянські видання.....	221
Українські видання.....	242
Показчик цитованих античних джерел.....	260
Іменний та предметний показчик	264

*На 1-й сторінці обкладинки:
Монумент Сократу перед будівлею
Грецької Академії наук в Афінах
(Фото: Plouton Life)*

На лівому клапані обкладинки — деталь фрески Рафаеля «Афінська школа». На другому плані: Сократ (у зеленій тозі) з групою учнів. Зображені (справа – наліво): Есхін, Критон, Алквіад і Ксенофонт. На передньому плані — Гіпатія Александрійська і Парменід, у нижньому куті ліворуч — Піфагор.

На правому клапані обкладинки — фрагменти фресок австрійського художника польського походження Едварда Лебетського (Eduard Lebiezki або Lebietzki) (1862–1915)) за ескізами баварського майстра Карла Раля (Karl Rahl (1812–1865)) на фасаді Афінського університету із символічними зображеннями найвидатніших діячів наук і мистецтв античного періоду грецької історії (1888 р.).

На 4-й сторінці обкладинки вгорі. Автор книги професор Крістофер Тейлор виступає із «захистом» Сократа під час «Дебатів на повітряній кулі» (Balloon debate) в рамках філософського фестивалю, організованого в 2015 р. видавництвом Оксфордського університету. Суть дебатів полягала в наведенні переконливих аргументів за збереження філософа «на повітряній кулі», тобто недопущення його забуття.

Внизу. Сілен на срібній монеті (драхмі) із Сицилійської Катанії (бл. 410 до н. е.). (Берлін, державна колекція монет). Алквіад у Платоновому «Бенкеті» зазначає, що Сократ своєю статурою був схожий на сатира або Сілена, як їх традиційно представляли і зображали в ту епоху.